

GRAŻYNA NAWROLSKA¹

**Rozwój przestrzenny Elbląga w średniowieczu i okresie
wczesnonowożytnym**

**The spatial development of Elbląg in the Middle Ages and in the Post-
Medieval period**

Zarys treści. Elbląg, założony w 1237 roku na tzw. surowym korzeniu przez zakon krzyżacki w centrum ziem pruskich, do 1309 roku był głównym portem krzyżackim i stolicą państwa zakonnego w Prusach, potem siedzibą wielkiego szpitalnika. Miasto otoczone obwałowaniami obronnymi z regularną zabudową blokową i siatką ulic, nie posiadało wyodrębnionego placu targowego, jego funkcję pełniła główna oś miasta – ulica Stary Rynek. Obok szybko rozwijającego się miasta i zamku krzyżackiego lokowano Nowe Miasto i Wyspę Spichrzów, które od 1478 roku tworzyły kompleks osadniczy określany jako Elbląg. Do końca XV wieku był on otoczony podwójnym obwodem kamienno-ceglanych murów obronnych. Pod koniec XVI i w 1. połowie XVII wieku miasto otrzymało fortyfikacje bastionowe w postaci podwójnego pierścienia. Rozwój przestrzenny Elbląga, potwierdzony w źródłach historycznych, kartograficznych i przede wszystkim archeologicznych, ukazuje prężnie rozwijający się ośrodek, będący jednym z trzech najważniejszych, (obok Gdańska i Torunia) istniejących w Prusach Krzyżackich, a potem Królewskich.

Słowa kluczowe: Elbląg, średniowiecze, okres wczesnonowożytny, rozwój przestrzenny, fortyfikacje nowożytnie.

Termin lokacja, pochodzący od łacińskiego słowa *locare* – „umieścić”, był używany od XII wieku w oficjalnych dokumentach odnoszących się do akcji kolonizacyjnych. Mógł on oznaczać założenie nowego ośrodka, względnie przekształcenie już istniejącego w większe gospodarcze centrum, albo mógł to być akt prawny wyodrębniający zamieszkałą w określonej osadzie ludność pod jurysdykcję niemiecką (Zientara 1976, s. 78–79). Sam akt lokacji, ogłaszany w pisemnym dokumencie lub przez oświadczenie ustne, udzielał autonomii prawnej

¹ Adres autorki: ul. 12 lutego 32/55, 82–300 Elbląg, gnawrolska@gmail.com.

przyszłym mieszczanom – kupcom i rzemieślnikom (Młynarska-Kaletynowa 2006, s. 13). Kolejnym etapem była lokacja przestrzenna ustanawiająca różnego rodzaju własności w obrębie wyznaczonego obszaru miejskiego (np. działki, stan posiadania klasztorów, kościołów parafialnych, zamku), tym bardziej, że początkowo granice pomiędzy wsią a miastem były dość płynne (Gawlas 2005, s. 135). Lokacja była więc procesem skomplikowanym, kosztownym i realizowanym w dłuższym przedziale czasu (Gawlas 2005, s. 133 i nn.; Nawrońska 2012, s. 34).

Prowadzona w Europie środkowo-wschodniej od XII wieku intensywna akcja lokowania miast na prawie niemieckim, określana często mianem przełomu lokacyjnego (np. Zientara 1976, s. 219), spowodowała głębokie zmiany w organizacji społeczeństwa zamieszkującego te tereny. Około połowy XIII wieku doszło do wykształcenia się w miarę jednolitego programu miasta komunalnego, podporządkowanego kanonom sztuki mierniczej i określonego jako „regularne” lub „szachownicowe”. Miasto lokacyjne może być uznawane za najlepszy przykład idealnego ośrodka miejskiego, chociaż trudno poczytywać je za miasto utopijne, zostało bowiem oparte na solidnych podstawach ekonomicznych i społecznych, mających przynieść właścicielowi określone korzyści materialne, zaspakajając jednocześnie jego różnorodne ambicje. W kształtującym się na początku lat 30. XIII wieku państwie krzyżackim większości miast i wsi nadawano prawo chełmińskie, będące regulacją odrębną od prawa lubeckiego. Tylko siedem z 90 miast pruskich lokowanych w średniowieczu obdarzone zostało prawem lubeckim: Stare i Nowe Miasto Elbląg, Łeba, Hel, Kłajpeda, Frombork i Braniewo (Tandeci 2005, s. 44; Nawrońska 2012, s. 34).

Zdecydowanie niewystarczające zachowane do dziś źródła pisane, dotyczące najstarszego okresu w dziejach miast lokacyjnych, pozwalają nam jedynie hipotetycznie rekonstruować najstarsze granice ośrodków miejskich, ich rozplanowanie i rozwój przestrzenny. Tym bardziej, że stosowanie metody planistycznej do analizowania nowożytnych źródeł kartograficznych nie może być podstawą do odtwarzania najstarszych planów miast lokacyjnych. Podobna sytuacja dotyczyła również Elbląga. Jednak wyniki uzyskane podczas wieloletnich, szerokopłaszczyznowych badań archeologicznych prowadzonych w obrębie Starego Miasta, pozwoliły na częściowe wyjaśnienie wielu zagadnień związanych z początkiem miasta i jego rozwojem przestrzennym w średniowieczu i wczesnym okresie nowożytnym.

Elbląg został założony na terenie niezbyt sprzyjającym osadnictwu: dość zróżnicowanym pod względem budowy geologicznej, o niezbyt korzystnym rozmieszczeniu wód – grząskim i bagnistym, charakteryzującym się zmiennością zjawisk klimatycznych. Miasto usytuowano w bezpośrednim sąsiedztwie Zalewu Wiślanego, na granicy dwóch odmiennych jednostek geomorfologicznych: Wysoczyzny Elbląskiej i Żuław Wiślanych. Elbląg (zamek i miasto) ulokowano na prawym brzegu rzeki o tej samej nazwie; po przeciwnej stronie znajdowała

się późniejsza Wyspa Spichrzów. Od północy ograniczał go obecnie nieistniejący ciek wodny *Hundebeke*, od strony wschodniej i południowej Kumiela, zasilająca w przyszłości fosy zamku i miasta (*Nowa księga rachunkowa* 1987, nr 131, 303, 794, 1040, 1175). Istotną rolę w kontaktach handlowych odgrywał Nogat, najważniejszy lewobrzeżny dopływ rzeki Elbląg (Toeppen 1894, s. 29–30; Semrau 1922a, s. 6; Bertram 1924, s. 27–28). W czasie zakładania miasta tereny po obu stronach rzeki Elbląg były porośnięte zaroślami i roślinnością trawiastą, obok rosły lasy sosnowe i olchowe (Semrau 1922b, s. 67–68; Długokęcki 1993, s. 16). Natomiast Wysoczyznę Elbląską pokrywały głównie lasy liściaste, wśród których przeważały dęby, buki i graby. Dębowe drewno było surowcem najczęściej wykorzystywanym przez elblążan w XIII i XIV wieku, ale także i później do budowy domów mieszkalnych i obiektów gospodarczych, nawierzchni ulic, studni, latryn, jak i również do wyrobu różnorodnych przedmiotów (m.in. Ważny 2004, s. 377 i nn.).

Jakie jeszcze uwarunkowania charakteryzowały teren, na którym powstał Elbląg i na ile były one korzystne dla nowego ośrodka? Jakie czynniki mogły wskazywać na jego rozwój? Jak wyglądało wcześniejsze osadnictwo w tym rejonie? Dlaczego właśnie w tym konkretnym miejscu, niezbyt dogodnym z wielu względów do założenia nowego ośrodka, zakon krzyżacki zdecydował się wznieść swoją siedzibę (stolicę do 1309 roku) i obok niej wybudować miasto? Jaka funkcję polityczną i gospodarczą miało ono pełnić?

W rejonie ujścia Wisły ślady działalności człowieka sięgają schyłkowego paleolitu (Jagodziński 1993, s. 18). Osadnictwo kultur mezolitycznych i neolitycznych, epoki brązu, okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów poświadczają liczne pozostałości osad, grodziska i cmentarzyska. Od końca V wieku przez około 700 lat trwał okres rozwoju osadnictwa i kultury Bałtów, nazywanych później Prusami. We wczesnym średniowieczu, w okresie bezpośrednio poprzedzającym założenie Elbląga, okolice przyszłego miasta były stosunkowo gęsto zaludnione, czego dowodem są pozostałości licznych osad, grodziska i cmentarzyska. Jednak co ciekawe, były one usytuowane w odległości około 1,5 km od miejsca, gdzie później został założony Elbląg.

Interesującym przykładem dla studiów nad początkami i rozwojem miast powstających w obrębie państwa zakonnego jest właśnie Elbląg. Założony w 1237 roku przez Krzyżaków i osadników głównie z krajów niemieckich, został lokowany na tzw. surowym korzeniu – *in crude radice* (Nawrońska 2012, s. 82). Ten typ nowo założonego miasta jest przez Mariana Rębkowskiego zaliczany do III modelu lokacji, w którym kształtuje się ono bez jakiegokolwiek nawiązania do starszego ośrodka grodowego (Rębkowski 2001, s. 55). Najważniejszą rolę w założeniu Elbląga odegrały czynniki polityczne i strategiczne, ale również ekonomiczne. Były one związane z rozpoczynającą się w Prusach działalnością Zakonu, który prowadząc na tych terenach akcję chrystianizacyjną, rozpoczął organizowanie

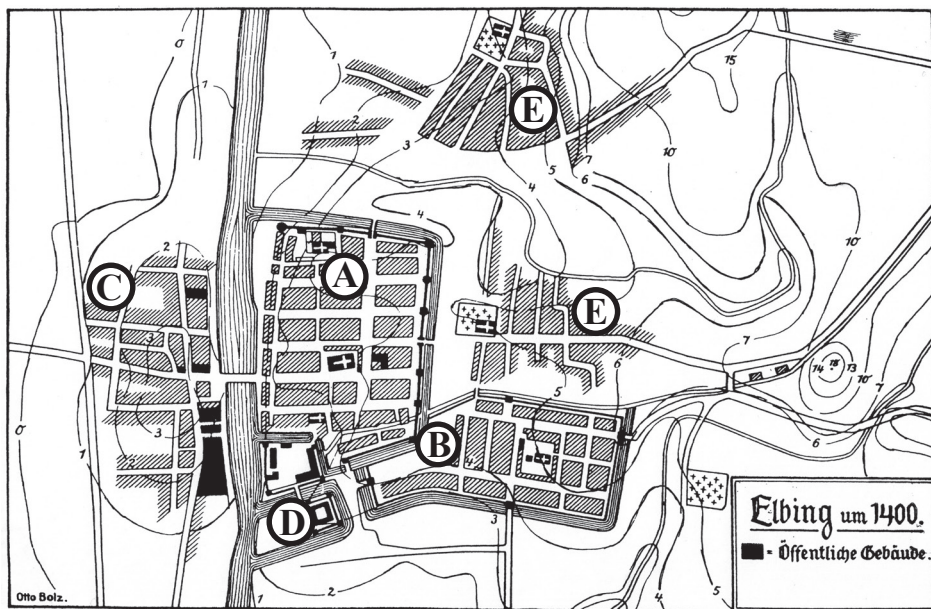
i budowanie własnego stabilnego państwa, a Elbląg miał być ważnym punktem do wypraw w głąb łądu (np. Stoob 1970, s. 84; Hamm 1989, s. 103).

Geneza planu miasta budziła dotychczas wiele kontrowersji i istniało kilka koncepcji dotyczących najstarszego rozplanowania ośrodka (m.in. Fink 1937, s. 32–33; Hauke, Stobbe 1964; Stankiewicz 1972, s. 21 i nn.; Hall 1978, s. 138, 143; Czaja 1992a, s. 13; Klöppel b.r.w.). Mimo sugerowanego przez niektórych badaczy dwukrotnego rozmierzenia miejskiej przestrzeni, jestem skłonna uznać plan Elbląga za dzieło jednorodne, z pewnymi korektami mającymi miejsce po pożarze w latach 1287/1288.

Na rozwój przestrzenny miasta trzeba spojrzeć z dwóch stron: wyznaczonego przez obwałowania obszaru i wypełnianie go stopniowo treścią oraz równoczesne powstawanie i funkcjonowanie zespołu zamkowego, przedmieść otaczających Elbląg i działającego obok, od połowy XIII wieku, Nowego Miasta. Najstarsza, XIII-wieczna koncepcja urbanistyczna ośrodka musiała bowiem odpowiadać potrzebom przybywających do niego osadników, a granice, obszar i podział wewnętrzny miejskiej przestrzeni kształtującego się ośrodka musiały uwzględniać lokalne warunki topograficzne, możliwości finansowe oraz doświadczenia pierwszych mieszkańców miasta.

Zespół osadniczy, który w średniowieczu definiowano nazwą Elbląg, tworzyły trzy podstawowe, niezależne elementy: zamek krzyżacki wraz z podzamczami, założone obok miasto wraz z otaczającymi je przedmieściami i Wyspą Spichrzów oraz powstała w latach 1335–1341 gmina nowomiejska, która w 1347 roku otrzymała przywilej lokacyjny na prawie lubeckim (ryc. 1). Dopiero w 1478 roku, po przyłączeniu do Starego Miasta terenów pozamkowych i zlikwidowaniu odrębności administracyjnej Nowego Miasta Elbląga, miasto stanowiło jednolitą jednostkę, którą na przełomie XVI i XVII wieku otoczono wspólnym systemem obronnym – fortyfikacjami bastionowymi (Carstenn 1937).

Powstanie nowego ośrodka miejskiego usankcjonował pod względem prawnym przywilej lokacyjny wydany 10 kwietnia 1246 roku przez wielkiego mistrza Heinricha von Hohenlohe i mistrza krajowego Poppena von Osternach. Nadawał on Elblągowi prawo lubeckie, określając między innymi jego granice (*Zakon krzyżacki* 2005, s. 49). Wyznaczona pod zagospodarowanie przestrzeni miejska miała kształt trapezu skierowanego dłuższym bokiem do rzeki, o powierzchni 15 hektarów, od 1326 roku powiększonej do 24 hektarów, po włączeniu niezabudowanego rejonu nad rzeką Elbląg. Teren początkowo został otoczony umocnieniami ziemnymi (wałami), których pozostałości odkryto podczas badań archeologicznych w wschodniej i północnej części miasta (CDW, t. 1, s. 1; Nawrołscy 1985, s. 390 i nn.; Czaja 1992a, s. 13; Czaja, Nawrołski 1993, s. 65, 86). Od końca XIII wieku do około 1380 roku na ich miejscu wzniesiono kamiennie-ceglane obwałowania z systemem baszt i bram, co również znalazło potwierdzenie w czasie prac wykopaliskowych (m.in. Toeppen 1887, s. 64; Hauke, Stobbe 1964, s. 51 i nn.;

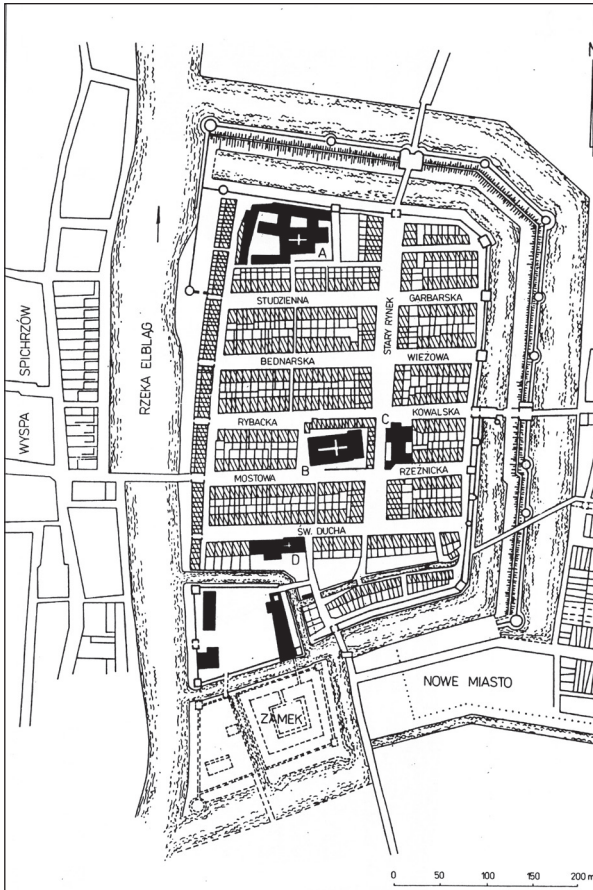

Ryc. 1. Kompleks osadniczy Elbląga około 1400 roku. A – Stare Miasto, B – Nowe Miasto, C – Wyspa Spichrzów, D – zamek krzyżacki, E – przedmieścia (rys. B. Kiliński; wg Hauke, Stobbe 1964)

Fig. 1. The settlement complex of Elbląg around 1400. A – Old Town, B – New Town, C – Granary Island, D – castle of the Teutonic Knights, E – suburbs (drawing by B. Kiliński; after Hauke, Stobbe 1964)

Nawrołscy 1985; Nawrołska 2010, s. 567). Granicę południową pomiędzy zespołem zamkowym a miastem określały: kanał Kumieli i mur odsłonięty podczas prac badawczych. Przyjmuje się, że już w 1251 roku zakończono budowę najstarszego członu zamku krzyżackiego, otoczonego własnym systemem obronnym i trzema podzamczami, który był faktycznie komponentem miastotwórczym (Hauke, Stobbe 1964, s. 18, 26; Nawrołski 1986, s. 96–98) (ryc. 2). Na bazie tak wyznaczonych granic Elbląga rozpoczęto zagospodarowanie jego wewnętrznej przestrzeni – *intra muros*, wypełniając ją podstawowymi elementami programu, stanowiącymi stałe cechy urbanistycznego pejzażu miasta. Proces trwał blisko 100 lat; jego przebieg warunkowały różne funkcje, jakie miasto musiało spełniać by zapewnić mieszkańcom warunki do życia (Piekalski 1999).

Główną oś miasta, będącą zarazem centralną arterią komunikacyjną Elbląga i placem targowym, wyznaczała ulica Stary Rynek, orientowana w kierunku północ–południe i dzieląca miasto na dwie części. W zachodniej wychodziło z niej „grzebieniowato” sześć ulic skierowanych ku rzece, zakończonych bramami. Podobny układ został wytyczony w kierunku wschodnim. Komunikację pieszą dodatkowo ułatwiała Ścieżka Kościelna, łącząca ulicę Ducha Świętego

Ryc. 2. Elbląg. Plan Starego Miasta z XIV–XV wieku (rys. B. Kiliński; wg Hauke, Stobbe 1964)

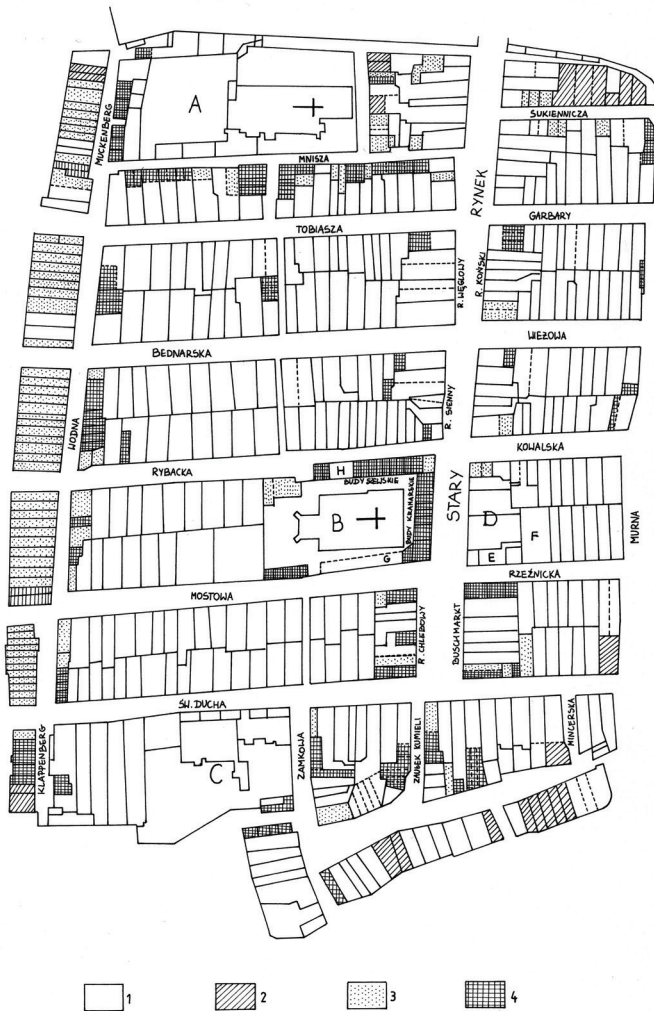
Fig. 2. Elbląg. Plan of the Old Town from the 14th–15th century (drawing by B. Kiliński; after Hauke, Stobbe 1964)

z klasztorem Dominikanów. Oprócz terenów przeznaczonych pod zabudowę mieszkalną wyznaczono przestrzeń niezbędną dla życia religijnego: zespół klasztorny Dominikanów (SRP, t. 1, s. 270, 280, 678; t. 3, s. 58; Nawrońska 2003) i szpital Ducha Świętego (CDW, t. 1, nr 3; Fuchs 1821, s. 149–151; Probst 1969, s. 40–41; Długokęcki 1992). Wyróżniono teren pod budowę kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Mikołaja, wokół którego powstał cmentarz (Fuchs 1821, s. 202; Kisch 1932, s. 30; Milewska 1973, s. 35). Określono też miejsca przeznaczone na prowadzenie działalności handlowej, administracyjnej i produkcyjnej. Rozpoczęto budowę ratusza, sukiennic, pręgierza, jatek i kramów (m.in. Semrau 1922a, s. 13; Hauke, Stobbe 1964, s. 200–203; *Nowa księga rachunkowa* 1989, nr 431; Czaja 1992a, s. 20; Nawrońska 1997, s. 299). Na uboczu aktywności miastotwórczej pozostały części miasta: północno-wschodnia i południowa nad rzeką Kumielą oraz niewłączony jeszcze w obręb Elbląga zachodni pas nad rzeką (Czaja 1992a, s. 18). Mogły to być miejsca przeznaczone na działalność gospodarczą, gdzie funkcjonowały warsztaty rzemieślnicze; podczas prac archeologicznych odkryto

tu pozostałości warsztatu garncarskiego (Marcinkowski 2003). Być może na tych terenach znajdowały magazyny lub inne warsztaty należące do tzw. rzemiosł uciążliwych, gdyż Wyspa Spichrzów zaczęła być zagospodarowywana jako zaplecze gospodarcze miasta dopiero od początku XIV wieku (ryc. 3).

Na przełomie XIII i XIV stulecia, w wyniku dynamicznego rozwoju Elbląga, na Starym Mieście zaczęło brakować miejsc pod zabudowę mieszkalną i obszarówznaczonych pod działalność gospodarczą. Dlatego od końca XIII wieku urządzenia niezbędne do obsługi portu, stoczni i handlu morskiego oraz liczne warsztaty rzemieślnicze i spichlerze przeniesiono na lewy brzeg rzeki w rejon określany Wyspą Spichrzów (Czaja, Nawroński 1993, s. 91). Intensywny rozwój miasta przerwał ogromny pożar, który na przełomie 1287 i 1288 roku zniszczył ówczesną, w większości drewnianą zabudowę mieszkalną i gospodarczą Elbląga, zamykając w ten sposób pierwszy, najstarszy okres rozwoju przestrzennego i gospodarczego miasta (CDW, t. 1, nr 773; Czaja, Nawroński 1993, s. 75). Regularny plan Starego Miasta, który od XIV wieku praktycznie do połowy XX wieku funkcjonował prawie w niezmiennym stanie, dotyczył już zabudowy murowanej (ryc. 3). Pierwsza kamienica wzmiankowana w źródłach pisanych odnotowana jest pod 1301 rokiem, a szybko postępująca zabudowa mieszczkańskich obiektów murowanych wypełniła swoją treścią Stare Miasto.

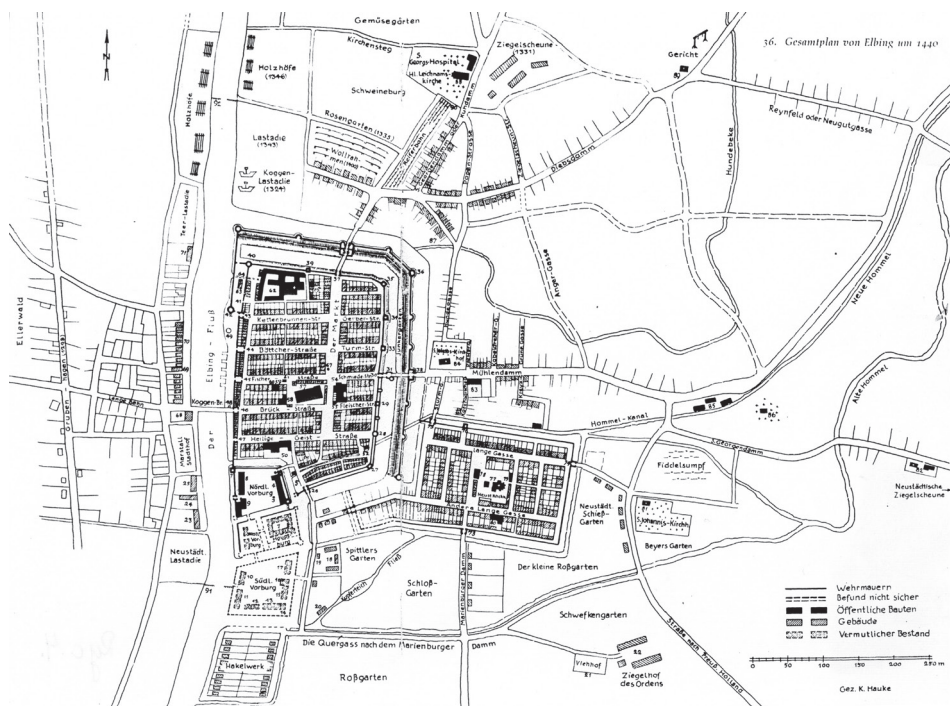
Elementem integralnie związanym ze Starym Miastem były przedmieścia, których początki sięgały połowy XIII wieku, a intensywny rozwój miał miejsce od XIV stulecia. Obejmowały one swoim zasięgiem tereny znajdujące się poza obwałowaniami miejskimi, ale podlegały władzy samorządu mieszkalnego. W ich obrębie były sytuowane między innymi szpitale, urządzenia rzemieślniczo-handlowe i ogrody (ryc. 4). Przedmieście portowe, zajmujące Wyspę Spichrzów i obszar między rzeką Elbląg a murami miejskimi, skupiało obsługę handlu dalekosiężnego. Znajdowały się tutaj liczne urządzenia służące hurtowemu morskiemu handlowi. Na Wyspie Spichrzów ulokowano między innymi place składowe, ogrody, spichrze, urządzenia służące stoczni i portowi elbląskiemu oraz różnorodne magazyny i warsztaty (CDW, t. 3, s. 287; SRP, t. 3, s. 206; Hauke, Stobbe 1964, s. 54; *Nowa księga rachunkowa* 1989, nr 677, 679, 681; Czaja 1992a, s. 148). Północne przedmieście, zlokalizowane wokół Grobli św. Jerzego i Grobli Żłodzijskiej zajmowały dzielnica Łasztownia, garbarnie, cegielnie, tory powroźnicze i ramy sukiennicze. Tutaj również znajdowało się leprozorium, kaplica św. Jerzego, a potem kościół pod wezwaniem Bożego Ciała (Toeppen 1872, s. 153; Semrau 1924, s. 19; *Nowa księga rachunkowa* 1989, nr 1491; Czaja 1992a, s. 152–153). Przedmieście wchodnie, położone za Bramą Kowalską, skupiało się wokół Grobli Młyńskiej, usytuowanej prostopadle do Starego Miasta. Wzdłuż niej przebiegał, spływający z Wysoczyzny Elbląskiej, kanał Kumieli zasilający w wodę Stare Miasto. Dostarczał on energii wodnej napędzającej młyny usytuowane w rejonie tego przedmieścia, należące do zakonu krzyżackiego. Tutaj również znajdowały się

Ryc. 3. Elbląg. Plan Starego Miasta z XIV wieku. 1 – działka pełnowartościowa *Erbe*, 2 – działka gospodarcza *Wurt*, 3 – działka typu *Bude* ($\frac{1}{2}$ *Erbe*), 4 – działka typu *Bude* ($\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$ *Erbe*), A – kompleks klasztoru Dominikanów, B – kościół pw. św. Mikołaja, C – zespół szpitala Ducha Świętego, D – ratusz, sukiennice, E – dom pisarza, F – jatki rzeźnicze, G – ławy chlebowe, H – szkoła parafialna (rys K. Raguza; wg Nawrońska 2012)

Fig. 3. Elbląg. Plan of the Old Town from the 14th century. 1 – full value plot *Erbe*, 2 – economic plot *Wurt*, 3 – *Bude* type plot ($\frac{1}{2}$ *Erbe*), 4 – *Bude* type plot ($\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$ *Erbe*), A – Dominican monastery complex, B – St Nicholas' church, C – Holy Spirit hospital complex, D – town hall, cloth hall, E – penman's house, F – butchers' stalls, G – bread stalls, H – parish school (drawing by K. Raguza, after Nawrońska 2012)

Ryc. 4. Kompleks osadniczy Elbląga około 1430 roku (rys. B. Kiliński; wg Hauke, Stobbe 1964)

Fig. 4. The settlement complex of Elbląg around 1430 (drawing by B. Kiliński; after Hauke, Stobbe 1964)

stawy miejskie, a także olejarnia, łaźnia miejska i ogród strzelecki (Semrau 1924, s. 27–49; Soeckmick 1937, s. 225).

Po południowej i południowo-wschodniej stronie Starego Miasta usytuowane były gospodarcze podzamczka zamku krzyżackiego, jednego z najważniejszych obiektów militaryznych państwa zakonnego. W ich obrębie znajdowały się różnorodne urządzenia rzemieślnicze i osiedle rybackie Osiek (*Hakelwerk*) (Semrau 1923, s. 120–121; 1937, s. 54, 59; Biskup 1951, s. 112). Po przekazaniu zamku w 1454 roku mieszkańcom elbląskim, obiekt był systematycznie rozbiierany i po około 100 latach zniknął z panoramy miasta. Dopiero od XVI wieku lokowano na tym terenie wozownię, wybudowano budy czynszowe i rozpoczęto uprawę chmielu (Toeppen 1887, s. 91, 95; Semrau 1925, s. 101–106).

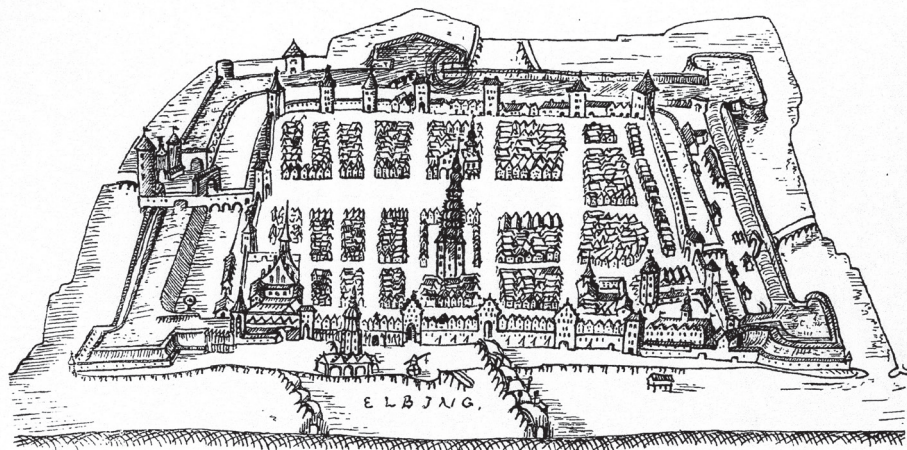
Trzecim elementem zespołu osadniczego Elbląga było Nowe Miasto, którego podstawę być może stanowiła osada funkcjonująca od początku XIV wieku w obszarze wolnizny zamkowej, usytuowana po południowo-wschodniej stronie Starego Miasta. Prawdopodobnie w latach 1335–1341 przekształciła się ona w gminę miejską (m.in. Brünneck 1915, s. 74–93; Semrau 1925, s. 37; Czacharowski 1990, s. 9 i nn.). W 1347 roku Nowe Miasto otrzymało przywilej

lokacyjny, w którym komtur elbląski nadał mu prawo lubeckie, jako jednemu z siedmiu na 90 lokowanych w państwie krzyżackim. Obszar miasta wyznaczał prostokąt o wymiarach 215×430m, skierowany w stronę zamku krzyżackiego. Układ przestrzenny określały dwie równoległe do siebie ulice: Długa i Pańska o osiach wschód–zachód, połączone kilkoma poprzecznymi, wydzielającymi bloki zabudowy mieszczańskiej. W środkowej części miasta wytyczono prostokątny rynek, w obrębie którego znajdowały się: ratusz, dom pisarza, kościół parafialny pod wezwaniem Trzech Króli, szkoła miejska, budy i kramy (Schmidt 1908, s. 91; Semrau 1925, s. 60–61, 66, 91; Hauke, Stobbe 1964, s. 69). System obronny ośrodka stanowiły wały ziemne i palisada (*plancken*) oraz cztery bramy i baszta (Hauke, Stobbe 1964). Z powodu licznych ograniczeń gospodarczych, politycznych i fiskalnych Nowe Miasto Elbląg nigdy nie stało się realną konkurencją dla Starego Miasta (Słoń 2010, s. 254 i nn.).

Od 2. połowy XV wieku znaczący wpływ na zmiany przestrzenne elbląskiego zespołu wywarła sytuacja polityczna i włączenie Elbląga w granice Królestwa Polskiego w 1466 roku. Nowożytny Elbląg powstał w wyniku połączenia trzech różnych jednostek administracyjnych: Starego Miasta wraz z przedmieściami, zamku krzyżackiego i Nowego Miasta. Po przyłączeniu w 1454 roku terenów zamku krzyżackiego oraz zniesieniu odrębności gospodarczej i administracyjnej gminy nowomiejskiej, powstała zwarta jednostka określona mianem Starego Miasta Elbląga (Fuchs 1818; 1821; Toeppen 1887, s. 109 i nn.; Carstenn 1937, s. 420 i nn.; Hauke, Stibbe 1964, s. 179 i nn.; Czaja 1993, s. 321). Jednak znacznie wolniej odbywał się proces tworzenia jednolitego ośrodka urbanistycznego. Znaczącą przeszkodą były funkcjonujące nadal średniowieczne umocnienia obronne i dlatego elbląski plac rynkowy, którym była ulica Stary Rynek, nie mógł pełnić roli centralnego punktu komunikacyjnego i handlowego ośrodka.

Wspomniane wyżej zmiany polityczne, jak i powszechne zastosowanie podczas oblężeń broni palnej, zmusiło władze miasta do przebudowy systemu obronnego Elbląga (Rendschmidt 1933, s. 38; Dybaś 1994, s. 111–125; Nawrołska 2010, s. 230). Pierwszy etap budowy nowożytnych fortyfikacji elbląskich prowadzonych pod kierunkiem między innymi Hansa Holtzaphela, Hansa Schneidera, Tymoteusza Josta i Janszona Phingstera obejmował rozbudowę Bramy Kowalskiej i wzniesienie przed nią pierwszego w Elblągu bastionu o narysie starowłoskim. Następnie wybudowano drugi bastion przed Bramą Targową i kolejny w rejonie dawnego zamku krzyżackiego. Tak szeroko zakrojone prace budowlane wiązały się z wyburzeniem starszej zabudowy w rejonie przedmieść oraz likwidacją kościoła pod wezwaniem św. Jakuba i niwelacją znajdującego się obok cmentarza (Toeppen 1887, s. 89–90; Behring 1909, s. 130–131; Nawrołska 2013, s. 237).

Drugi etap wielkich robót fortyfikacyjnych zrealizowano w 1. połowie XVIII wieku. W ramach tych prac częściowo zmodernizowano istniejące już umocnienia oraz wybudowano nowe, rozległe fortyfikacje bastionowe w stylu

Gz. C. Behr. Elbląg.

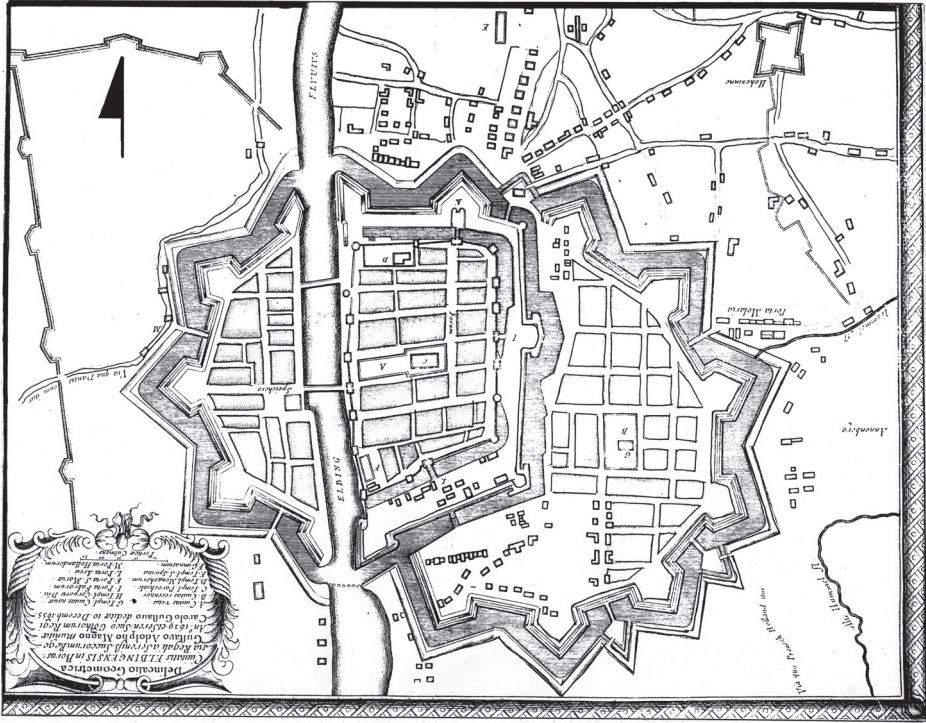
Ryc. 5. Elbląg. Stare Miasto na planie perspektywicznym I. Hoppe z 1636 roku (wg Behring 1909)

Fig. 5. Elbląg. The Old Town on the perspective plan by I. Hoppe from 1636 (after Behring 1909)

staroholenderskim (Tandecki 1997, s. 69) (ryc. 5). Projekt przygotowany przez inżyniera Heinricha Thomassona na polecenie króla Szwecji Gustawa Adolfa zrealizowany został w stosunkowo krótkim czasie – w latach 1626–1635. System umocnień tworzyły niskie wały ziemne, mokre fosy oraz bastiony bez orylonów, które otaczały miasto, Wyspę Spichrzów i przedmieścia; remontowane i modernizowane przetrwały do lat 70. XVIII wieku (Toeppen 1887, s. 102; Hauke 1926, s. 30 i nn.; Drabiński 1963, s. 156; Baranowski 1990, s. 8; Nawrońska 2010) (ryc. 6).

Rozległe prace ziemne związane z budową wczesnonowożytnych fortyfikacji zmieniły obraz przestrzeni poza dawnym średniowiecznym Elblągiem. Osadnictwo przedmiejskie oraz różnego rodzaju urządzenia gospodarcze i warsztaty rzemieślnicze coraz bardziej odsuwały się od centrum miasta. Mimo, że system fortyfikacji bastionowych otoczył zwartym pierścieniem cały kompleks, to jednak sieć ulic i struktura zabudowy każdej z jednostek tworzących zespół pozostały niezmiennione. Nie udało się zrealizować opracowanego przez szwedzkiego inżyniera Heinricha Thomé planu połączenia miasta i dość mocno rozproszonego osadnictwa przedmiejskiego w jednorodny zespół urbanistyczny (Czaja 1993, s. 322).

Wczesnowożytny Elbląg powstał w efekcie przyłączenia do Stargo Miasta otaczających go jednostek i zapewne dlatego decydującą rolę we władzach miejskich zachował patrycjat Starego Miasta. Od XVI do XVIII wieku rolę centrum administracyjno-handlowo-kultowego nadal pełniła wydzielona już średniowieczu przestrzeń w centrum miasta, na placu otaczającym kościół parafialny pod wezwaniem św. Mikołaja (m.in. Czaja 1992b, s. 359; Nawroński 1992;

Ryc. 6. Elbląg. Plan miasta z 1655 roku (wg Hauke, Stobbe 1964)

Fig. 6. Elbląg. Plan of the town from 1655 (after Hauke, Stobbe 1964)

Nawrońska 2012, s. 124 i nn.). To tutaj znajdowały się w dalszym ciągu wszystkie najważniejsze instytucje miejskie: ratusz (siedziba władz), pręgierz (symbol prawa i egzekucji wyroków), urzędnictwo handlowe (ławy, budy, waga), szkoła, apteka, siedziba bractwa św. Jerzego. Dodatkowo pozycję Starego Miasta wzmacniały zachowane średniowieczne mury obronne.

W takim stanie miasto przetrwało do 1772 roku, kiedy zostało włączone w granice państwa pruskiego. W ciągu kolejnych 20 lat panowania pruskiego Elbląg przeżywał dynamiczny rozwój gospodarczy i demograficzny (Liedke 1932, s. 59–93; Gierszewski 1978, s. 161), któremu towarzyszyły zmiany urbanistyczne. W lipcu 1773 roku Rada Miasta uzyskała zgodę Kamery Wojen i Domen w Kwidzynie na likwidację fortyfikacji staromiejskich (Fuchs 1818; 1821; Hauke, Stobbe 1964, s. 181; Domino 2000, s. 238 i nn.). Wkrótce przystąpiono do prac rozbiórkowych, niwelacji wałów i zasypywania fos miejskich. Pożar, który wybuchł 26 lipca 1777 roku zniszczył staromiejski ratusz i częściowo kościół pod wezwaniem św. Mikołaja. Był jednym z powodów przeniesienia siedziby władz miejskich i utworzenia nowego centrum w innym miejscu. Wytyczono je po wschodniej stronie Starego Miasta, na tzw. Nowym Rynku; w ciągu 15 lat

całkowicie zrealizowano projekt jego budowy (m.in. Fuchs 1821, t. 2, s. 410, 416; Satori-Neumann 1933, s. 102). Od 1816 roku Plac Fryderyka Wielkiego (dzisiaj Plac Słowiański) stał się centrum miasta i atrakcyjnym miejscem zamieszkania, a także centrum administracyjno-publicznym Elbląga.

Rozwój przestrzenny Elbląga może być ukazany przez pryzmat różnorodnych źródeł: historycznych, archeologicznych, ikonograficznych. Jednak nie dla wszystkich członów elbląskiego zespołu miejskiego są one dostępne w jednakowym i wystarczającym zakresie. W obrębie Starego Miasta szerokopłaszczyznowe, interdyscyplinarne badania archeologiczne były prowadzone na bardzo dużą skalę. W połączeniu z innymi kategoriami źródeł, nasza znajomość różnorodnych przemian zachodzących w obrębie Starego Miasta, zarówno w mikro- (parcela), jak i makroskali, upoważnia do ukazania rozmaitych i wielowątkowych zmian czasowo-przestrzennych. Większy problem stanowi odtworzenie zmian w rozplanowaniu i rozwoju miejskiej przestrzeni Nowego Miasta, zespołu zamkowego i przedmieść. Badania archeologiczne były prowadzone tylko w obrębie zamku krzyżackiego i północnego podzamcza, ale – jak dotychczas – w niewielkim zakresie. Natomiast na obszarze Nowego Miasta, Wyspy Spichrzów i przedmieść otaczających Elbląg nie realizowano żadnych prac wykopaliskowych. Dlatego nasza wiedza i znajomość rozwoju przestrzennego tych rejonów dostępna jest tylko ze źródeł historycznych i ikonograficznych. To zbyt mało, żeby w pełni móc poznać zagadnienia związane z początkiem, rozwojem i zmianami przestrzennymi tych segmentów elbląskiego zespołu.

Bibliografia

Źródła

- SRP – *Scriptores rerum Prussicarum*, wyd. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, t. 1, Leipzig 1861; t. 3, Leipzig 1863.
- CDW – *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, wyd. C. P. Woelky, J. M. Saage, t. 1: *Urkunden der Jahre 1231–1340*, Mainz 1860; t. 3: *Urkunden der Jahre 1376–1424 nebst Nachträgen*, Braunsberg–Leipzig 1874.

Wykaz skrótów

- EJ – *Elbinger Jahrbuch*, Elbing
- MCV – *Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*, Thorn

Literatura

- Baranowski G.
1990 *Ulice Elbląga*, Elbląg.
- Behring W.
1909 *Zur Geschichte Elbings im Reiterkriege (1519–1521)*, [w:] *Beilage zum Programm des Königlichen Gymnasiums zu Elbing*, Programm nr 36, Beiträge zur Geschichte der Stadt Elbing 2, Elbing, s. 20–141.
- Bertram H.
1924 *Die physikalische Geschichte des Weichsel – Nogat – Deltas*, [w:] H. Bertram, W. La Baumne, O. Klöppel, *Das Weichsel – Nogat – Delta. Beiträge zur Geschichte seiner landschaftlichen Entwicklung, vorgeschichtlichen Besiedelung und bäuerlichen Haus- und Hofanlage*, Danzig, s. 1–56.
- Biskup M.
1951 *Elbląg w czasach krzyżackich (z problematyki historiograficznej miasta)*, *Przegląd Zachodni*, t. 7, nr 5/6, s. 102–114.
- Brünneck W. von
1915 *Zur Geschichte der Gerichtsverfassung Elbings (Alt- und Neustadt)*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanische Abtheilung*, t. 36, nr 1, s. 24–136.
- Carstenn E.
1937 *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing.
- Czacharowski A.
1990 *Die Gründung der 'Neustädte' im Ordensland Preussen*, *Hansische Geschichtsblätter*, R. 108, s. 1–12.
- Czaja R.
1992a *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń.
1992b *Place targowe Starego Miasta Elbląga w średniowieczu*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 40, nr 3, s. 359–363.
1993 *Nowy Rynek w Elblągu. Przyczynek do historii przemian urbanistycznych w miastach pruskich w drugiej połowie XVIII w.*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 41, nr 2, s. 321–326.
- Czaja R., Nawroński T.
1993 *Pierwotny Elbląg*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 1 (do 1466 r.), red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk, s. 60–130.
- Długokęcki W.
1992 *Z dziejów szpitala św. Ducha w Elblągu*, Elbląg.
1993 *Środowisko naturalne*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 1 (do 1466 r.), red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk, s. 11–16.
- Domino J.
2000 *Rozwój przestrzenny Elbląga*, [w:] *Historia Elbląga*, t. 3, cz. 1 (1772–1850), red. A. Groth, Gdańsk, s. 237–258.

- Drabiński N.
1963 *Z dziejów okupacji szwedzkiej Elbląga w latach 1626–1635*, Rocznik Elbląski, t. 2, s. 141–165.
- Dybaś B.
1994 *Podróż Tymoteusza Josta. Przyczynek do kształcenia budowniczych w wielkich miastach Prus Królewskich na przełomie XVI i XVII w.*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo 25, s. 111–125.
- Fink G.
1937 *Lübeck und Elbing*, EJ, z. 14, s. 29–44.
- Fuchs M. G.
1818 *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht*, t. 1, Elbing.
1821 *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes in topographischer, geschichtlicher und statistischer Hinsicht*, t. 2, Elbing.
- Gawlas S.
2005 *Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań, s. 133–162.
- Gierszewski S.
1978 *Elbląg. Przeszłość i teraźniejszość*, Gdańsk.
- Hall Th.
1978 *Mittelalterliche Stadtgrundrisse. Versuch einer Übersicht der Entwicklung in Deutschland und Frankreich*, Stockholm.
- Hamm E.
1989 *Deutsche Städtegründungen im Mittelalter*, [w:] *Altständisches Bürgertum III. Siedlungsgestalt und bauliches Gehäuse*, wyd. H. Stoob, Darmstadt, s. 95–124.
- Hauke K.
1926 *Aus Elbings bau- und kunstgeschichtlicher Entwicklung*, [w:] *Elbing*, oprac. T. von Lockemann, Berlin, s. 10–59.
- Hauke K., Stobbe H.
1964 *Die Baugeschichte und die Baudenkmäler der Stadt Elbing*, Stuttgart.
- Jagodziński M.
1993 *Osadnictwo w okresie wczesnodziejowym*, [w:] *Historia Elbląga*, t.1 (do 1466 r.), red. S. Gierszewski, A. Groth, Gdańsk, s. 17–59.
- Kisch G.
1932 *Das Elbinger Privilegium von 1246 in deutscher Übersetzung*, EJ, z. 10, s. 23–30.
- Kloeppe O.
b.r.w. *Die Stadt Danzig, wie sie vor 500 Jahren aussah*, [w:] *Danziger Stadtbild*, Berlin.
- Liedke F.
1932 *Die Elbinger Industrie von 1772 bis zur Gründung der Schichauwerft im Jahre 1837*, EJ, z. 10, s. 51–118.

Marcinkowski M.

- 2003 *Średniowieczny warsztat garncarski ze Starego Miasta w Elblągu*, Pomorania Antiqua, t. 19, s. 193–250.

Milewska D.

- 1973 *Kościół św. Mikołaja w Elblągu od XIII do XVI wieku (architektura i plastyka)*, Rocznik Elbląski, t. 6, s. 31–57.

Młynarska-Kaletynowa M.

- 2006 *O procesach lokacyjnych miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. C. Buśko, M. Goliński, B. Krukiewicz, Wrocław, s. 9–17.

Nawrołscy G. i T.

- 1985 *Wstępne wyniki badań archeologicznych Starego Miasta w Elblągu w latach 1980–1982*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 33, nr 4, s. 383–409.

Nawrońska G.

- 1997 *The Medieval town Hall of the Old Town in Elbląg*, [w:] *Urbanism in Medieval Europe. Papers of the Medieval Europe Brugge 1997 Conference*, t. 1, red. G. de Boe, F. Verhaeghe, Zellik, s. 297–302.
- 2003 *Dominikanie w średniowiecznym Elblągu*, [w:] *Dominikanie. Gdańsk – Polska – Europa*, red. D. A. Dekański, A. Gołębniak, M. Grubka, Gdańsk–Pelplin, s. 321–333.
- 2010 *Fortifications in Elbląg in the Middle Ages and the early modern period*, [w:] *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum VII. Die Befestigungen*, red. M. Gläser, Lübeck, s. 565–578.
- 2012 *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*, Elbląg.
- 2013 *Fortyfikacje Elbląga w średniowieczu i wczesnym okresie nowożytnym*, [w:] *XVII Sesja Pomorzoznawcza, t. 2: Od późnego średniowiecza do czasów nowożytnych*, red. H. Paner, M. Fudziński, Gdańsk, s. 231–242.

Nawroński T.

- 1986 *Zamek elbląski w świetle badań archeologicznych*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 31, z. 1, s. 91–107.
- 1992 *Średniowieczny plac rynkowy Starego Miasta w Elblągu. Próba analizy przestrzenno-funkcjonalnej*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 40, nr 3, s. 365–379.

Nowa księga rachunkowa

- 1987 *Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414*, cz. 1 (1404–1410), wyd. M. Pelech, Warszawa–Poznań–Toruń.
- 1989 *Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414*, cz. 2 (1411–1414), wyd. M. Pelech, Warszawa–Poznań–Toruń.

Piekalski J.

- 1999 *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław.

Probst Ch.

- 1969 *Helfen und Heilen. Hospital, Firmarie und Arzt des Deutschen Ordens in Preussen bis 1525*, Bad Godesberg.

Rendschmidt M.

- 1933 *Das alte Elbinger Bürgerhaus. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des deutschen hanseatischen Bürgerhauses, Elbing.*

Rębkowski M.

- 2001 *Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe, Kołobrzeg.*

Satori-Neumann B. Th.

- 1933 *Elbing im Biedermeier und Vormärz. Ernstes und Heiteres aus der guten alten Zeit (1815–1848), Elbing.*

Schmid B.

- 1908 *Die Neustadt zu Elbing und ihr Rathaus. Eine baugeschichtliche Studie, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, z. 50, s. 81–100.*

Semrau A.

- 1922a *Der Markt der Altstadt Elbing im 14. Jahrhundert, MCV, z. 30, s. 1–47.*

- 1922b *Beiträge zur Kunde der ältesten Orts- und Flurnamen in der Stadt Elbings und ihrer Freiheit, MCV, z. 30, s. 62–70.*

- 1923 *Die erste Vermessung der Bürgerwiesen in der Altstadt Elbing im Jahre 1338, EJ, z. 3, s. 116–128.*

- 1924 *Das älteste Zinsbuch der Altstadt Elbing 1295 bis etwa 1316, EJ, z. 4, s. 1–32.*

- 1925 *Die Beschreibung der Neustadt Elbing und ihres Gebietes im Mittelalter, MCV, z. 33, s. 36–112.*

- 1937 *Der Wirtschaftsplan des Ordenshauses Elbing aus dem Jahre 1386, MCV, z. 45, s. 1–74.*

Słoń M.

- 2010 *Miasta podwójne i wielokrotne w średniowiecznej Europie, Wrocław.*

Soecknick K.

- 1937 *Die Wasserläufe Elbings seit der Ordenszeit, EJ, z. 14, s. 213–230.*

Stankiewicz J.

- 1972 *Ulica Masztowa w Elblągu, Rocznik Elbląski, t. 5, s. 15–60.*

Stoob H.

- 1970 *Die Ausbreitung der abendländischen Stadt in östlichen Mitteleuropa. Untersuchungen zu einer Kartenfolge im Atlas östliches Mitteleuropa, [w:] H. Stoob, Forschungen zum Städtewesen in Europa, t. 1: Formen und Schichten der mitteleuropäischen Städte. Eine Aufsatzfolge, Köln–Wien, s. 73–128.*

Tandecki J.

- 1997 *Zmiany terytorialne i demograficzne, [w:] Historia Elbląga, t. 2, cz. 2 (1626–1772), red. A. Groth, Gdańsk, s. 66–76.*

- 2005 *Struktura wewnętrzna, [w:] Zakon krzyżacki, s. 43–58.*

Toeppen M.

- 1872 *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter, z. 2, Danzig.*

- 1887 *Geschichte der räumlichen Ausbreitung der Stadt Elbing mit besonderer Berücksichtigung ihrer wichtigsten Gebäude, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, z. 21, s. 1–142.*

- 1894 *Beiträge zur Geschichte des Weichseldeltas*, Danzig.
- Ważny T.
2004 *Zastosowanie dendrochronologii w badaniach Starego Miasta w Elblągu*, [w:] *Archaeologia et historia urbana*, red. R. Czaja i in., Elbląg, s. 377–382.
- Zakon krzyżacki
2005 *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach. Wybór tekstów źródłowych*, red. A. Radzimiński, Toruń.
- Zientara B.
1976 *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w obrębie lokacji*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Wrocław–Poznań–Toruń, s. 67–97.

THE SPATIAL DEVELOPMENT OF ELBLĄG IN THE MIDDLE AGES AND IN THE POST-MEDIEVAL PERIOD

Summary

The establishment of Elbląg in 1237 by the Teutonic Knights was associated with the military and political activities of the Order, while leading Christianisation in Prussia but also military action, initiated the creation of its own state. The construction of the castle and the new town situated next to it began on a so-called greenfield site. The town was surrounded by suburbs, and on the opposite bank of the river Granary Island was located. In the period 1331–1341, the New Town was created. The connection of all the elements of this complex occurred in 1478, creating a unified settlement complex known as Old Town Elbląg.

The trapezoidal plan of the town was defined by earthen fortifications, and since the end of the 14th-century stone and brick walls, with the main axis – Old Market Street and six streets perpendicular to it formed the *intra muros* space. An administrative and cult centre was established and rectangular building blocks were filled with plots. The oldest buildings were concentrated in the central part of the town, amongst the streets leading to the river and gradually moved to the east and west. Within the suburbs surrounding Elbląg (port, northern, eastern and southern ones), a port and equipment for its operation, craft workshops, warehouses and equipment related to trade was located.

The demolition of the Teutonic Knights' castle and the changing political situation in the second half of the 15th and early 16th century resulted in attention being drawn to Elbląg's fortifications. At the end of the 16th century, in the area of the eastern suburb the construction of the first elements of bastion fortifications began. Hence, older buildings were demolished, amongst others, St James' church. In the first half of the 17th century, the Old Town with the suburbs and Granary Island was surrounded by a powerful system of bastion fortifications in the Old Dutch system. This resulted in spatial changes within the suburbs, where the buildings began to move further away from the town centre. In 1773, a decision was made to demolish the town's fortifications and to create a new centre with a market square and town hall on the east side of the Old Town.